عبدالقيوم صائب

عزيز جي مضمون نويسي

("ادبي آئينو" جي روشنيءَ ۾)

ليکراج ڪشنچند عزيز جي حيثيت، هڪ شاعر، هڪ ناثر ۽ هڪ ناٽڪ نويس جي ته آهي، پر هن هر هڪ ڏس ۾ پاڻ مڃارائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ تنهن ۾ جيڪا ڪاميابي حاصل ڪئي آهي سا ساراهه جوڳي آهي. هن جو ڪيل ادبي ڪم ڪو تنقيد کان بالاتر ڪونهي، پر هن جي ڪوشش ۽ جسارت جو داد نه ڏيڻ، ادبي ڪنجوسي ۽ غلط روش ليکبي.

عزيز هڪ ناثر- مضمون نگار- جي حيثيت ۾ تڏهن اڀريو جڏهن هن شاگردن ۾ تحريري مادي پيدا ڪرڻ جي خيال کان مضمون لکيا ۽ انهن جو مجموعو "ادبي آئينو" عنوان سان، پيش ڪيو. هن انهيءَ ڪتاب جي گذارش ۾ لکيو آهي. "هيءُ ادبي آئينو، منهنجن ٿورن پريشان خيالن جو مجموعو آهي جنهن ۾ خيالي، بياني، مذاقي ۽ فيلسوفانه مضمون درج ٿيل آهن، جو شاگردن ۾ تحريري مادي پيدا ڪرڻ لاءِ هڪ ادنيٰ کان ادنيٰ ڪرشمو آهي، سنڌي ساهتيه ۾ هڪ معمولي اضافو ۽ ادب جي شائقن لاءِ هڪ ناچيز تحفو." مضمونن جي هن مجموعي شاگردن ۾ تحريري مادو پيدا ڪيو يا نه، سا ته خبر ڪانهيم البت مضمون نگاريءَ جي خيال کان اهو خوب آهي. احسان بدوي ان کي ساراهيندي لکي ٿو،

”عزيز جي مضمونن جو ڪتاب ’ادبي آئينو‘ هرحال منهنجين ادبي خوبين ، اسلوب جي دلڪشين ۽ خيالن جي بلندين جي خيالن ڪان، سنڌي نثر ۾ هڪ مثالي ڪتاب آهي. هي ڪتاب توربن ڳوڙهن تائين نه بلڪ ورهين تائين پڙهيو ويندو ۽ مزو حاصل ڪيو ويندو.“

هي مجموعو پهريون ڀيرو، ١٩٣١ع ۾ حيدرآباد سنڌ مان شايع ٿيو ۽ ٻيون ڀيرو ١٩٦٦ع ۾ ڀارت مان ڇاپيو ويو. ٻوٽي هيرانندانيءَ جي لکڻ موجب ”هر ڀيري مضمونن جي شمار ۾ اضافو ڪيو هنائين.“ منهنجي اڳيان ڪتاب جو پهريون ڇاپو آهي. خبر ڪانهيم ته پوءِ ان ۾ ڪهڙن مضمونن جو اضافو ڪيو ويو. پهرئين ڇاپي ۾ جيڪي مضمون آهن تن جا عنوان آهن (١) انسان (٢) محبت (٣) سهاني رات (٤) سچ (٥) قوم جي بزرگ هستي (٦) ڏوريان ڏوريان نه لهان (٧) اميد (٨) شعر ۽ شاعري (٩) گذريل زمانو (١٠) ڏک سکن جي سونهن (١١) سچ جو لهڻ (١٢) گل جي زباني (١٣) مقاطعن جو نيلام (١٤) لطيفي لات (١٥) پوترتا (١٦) مان جيڪر ڪارو هجان! (١٧) جيئن سوهڻ [هماء (١٨) غم ۽ خوشي (١٩) علم ادب ۽ زبان (٢٠) رنگ ۾ ڀنگ (٢١) سڀئي سچي سڪ (٢٢) بهار (٢٣) سائيهه جي سڪ (٢٤) سچ جو اپرڻ (٢٥) عشق جي زباني (٢٦) اتفاق (٢٧) ساميءَ جا سلوڪ (٢٨) منهنجي نئين توبهه (٢٩) جيوڻ جت. هن مان ظاهر آهي ته هي مختلف مضمونن جو مجموعو آهي، جيڪو مختلف طبيعتن تي اثر انداز ٿيڻ گهرجي.

مضمون نويسيءَ جي باري ۾ خود عزيز لکي ٿو، ”مضمون نويسي اهڙو شريف فن ۽ اهم شغل آهي جنهن جي ذريعي بلندخياليءَ

۽ علمي ترقيءَ کان سواءِ ملڪ جي اخلاقي، ھنڪتي، معاشرتي ۽ تمدني خدمت ڪرڻ جو عمدو موقعو ملي ٿو ۽ ساڳيو ھنھنجي روحاني جذبن ۽ دلي خيالن جي پوري پوري ترجماني ڪري، پنھنجي آواز کي ملڪ جي ڪن تائين پهچائي، مثل ديس ۾ همت ۽ جوانمردي جو روح ڦوڪي ان کي زنده بنائي ٿو.“ البت ان ڳالهه ڏيان لهڻو ته عزيز جي هنن مضمونن مثل ديس ۾ همت ۽ جوانمردي جو روح ڦوڪي ان کي زنده ٻه ڪيو آهي يا نه؟ جي ها ته پوءِ چئبو ته هو دن ڏس ۾ ڪامياب ويو آهي، پر جي نه ته چئبو ته سندس دعوئ ٺلهي دعوئ آهي. ان ڳالهه جو ثبوت اسان کي هنن ئي مضمونن جي اڀياس مان ملندو، البت ادبي لحاظ سان ان مجموعي تي تبصرو ڪندي احسان بدويءَ لکيو آهي، ”ادبي آئيني“ ۾ جي مضمون آيل آهن، سي پنھنجي موضوع جي لحاظ کان نهايت ئي اعليٰ آهن، ۽ مصنف جي خيالن جي پوري پوري ترجماني ڪن ٿا. عزيز جي بيان ڪرڻ جي جا ٻي خصوصيت نظر اچي ٿي، اها اها ته هو هر مضمون جي آخر ۾ ڪنهن نه ڪنهن مسئلي جي چند چاڻ ٿو ڪري ڇڏي، ۽ پڙهندڙ کي غور ۽ فڪر جو سامان ٻه ڏئي ٿو ڇڏي.

”عزيز جا زياده تر مضمون فلسفي ۽ اخلاق جي موضوع تي آهن. اهڙا موضوع جن تي بحث ٿي سگهي ٿو، انهن کي سلجهائڻ يا وضاحت ڪرڻ جي ضرورت پيش اچي ٿي. رواجي طرح، هو ڪنهن بحث طلب موضوع کي کڻي ان جي سڀني اسباب کي ڳڏ ڪري نتيجو ڪيڍي ٿو. ڪمال اهو آهي ته بحث ۾ نهايت ئي عام رواجي اصطلاح استعمال ٿين ٿا ۽ زبان نهايت ئي روان، شائسته ۽ عام فهم ٿئي ٿي. اهڙيءَ طرح هو، اڪثر جاين تي بحث طلب

ڳالهيون اچن ٿيون ، تن جي ڏاڍي صفائيءَ سان وضاحت ڪري ٿو وڃي ۽ اڪثر مضمونن ۾ خيالن جو سلسلو به قائم رکي ٿو.“

هن مجموعي جي ادبي ڪٽ ڪندي احسان بدري وڌيڪ لکي ٿو:

(١) هو (عزيز) هن ڪتاب ۾ به اسانکي شاعر معلوم ٿئي ٿو، جو فطرتي آهي.

(٢) عزيز ۾ نثر نويس ۽ مقاله نگار جون سموريون خاصيتون فطرتي طرح سمايل آهن.

(٣) عزيز اسان کي هن/ ڪتاب ۾ سچو نثر نگار نظر اچي ٿو، هو فلسفيانه موضوعن جي تلخي لطيفن ۽ دلڪش محاورن جي شيرينيءَ سان مٽائي پنهنجي خيالن جي وضاحت ڪري ٿو.

هنن سڀني ڳالهين کي خيال ۾ رکندي اسين ”ادبي آئينو“ جو اڀياس ڪنداسين. هن (عزيز) انسان جي عظمت ۽ پورائپڻ لاءِ لکيو آهي ”قدرت جي ڪارخاني ۾ انسان جي پيدائش نه فقط سڀني کان علحدي آهي پر شرفدار به. اگرچه انسان جي ظاهري بناوٽ ۽ طاقت جو مدار فقط ٻن اکين، ٻن ٻانهن ۽ ٻن ٽنگن تي آهي؛ پر قدرت هن کي آهي باطني ۽ مخفي طاقتون ڏنيون آهن، جن جو مثال ڪائنات جي ٻيءَ ڪنهن به شيءِ ۾ ڪين ملي سگهندو، ۽ آهي آهن فهم ۽ فراست. هو انهن پنهي طاقتن جي وسيلي سڀ تي قادر آهي.“ هن اهڙي فهم ۽ فراست واري لاءِ وڌيڪ لکيو آهي، ”انسان هوا ۾ هوائي جهازن، زمين تي ريل گاڏين ۽ موٽرن، پاڻيءَ جي مٿان ۽ هيٺان آگبوٽن ۽ زير آبين رستي قبضي ڪرڻ ۾ ڪيتري قدر نه ڪامياب ٿيو آهي! سندس وک روز وڌندڙ آهي. هيتريءَ ساريءَ ڪماليت جو صاحب هوندي به انسان اهڙو سياڻو وهيڻو آهي، جو ڪڏهن هڪ حال تي مستقل نه ٿو رهي. ڪڏهن سياڻن ۾ سياڻو

پيو لڳندو ته ڪڏهن موڪَن ۾ موڪ؛ ڪڏهن پاڻ کي شاهه پيو سمجهندو تہ ڪڏهن گدا، ڪڏهن نڪر مانيءَ تي بہ راضي تہ ڪڏهن سڄيءَ دنيا جي حڪومت ماڻ تي بہ بيصبر. هن جو غضب پنهنجن پراون جو خون هاري ٿو ۽ سندس رحم ڪيس هيڻن ۽ بيواهن جي خدمت ڪرڻ ۽ پرگهور لهڻ لاءِ بي چين ڪريو ڇڏي. ڪڏهن ٿوري ڏک کان روئي وجهي ٿو تہ ڪڏهن وڏين وڏين مصيبتن کي مرڪي منهن ڏئي ٿو. هن جي چتراٺي پهلوانن کي نوايو ڇڏي ٿ. سندس کهرو ڳالهاءُ لڙاين جا پارڻ باريو شهرن جا شهر ڇٽ ڪريو ڇڏي. ڪڏهن پرائيءَ لائيءَ چائيءَ ۾ مشغول هوندو تہ ڪڏهن ساراهہ ۾. ڪڏهن پاڻ کي پاءُ پيو سمجهندو تہ ڪڏهن سير. نہ هن کي عقل آڏو ڪڪر منجهائي ٿو ۽ نہ سونهن سڪائي ٿي. مطلب تہ پل پل جا پور نرالا اٿس.“

هيءُ آهي عزيز جو انسان بابت رايو. هو هڪڙي ئي مضمون ۾ هن کي نہ رڳو هڪ شرفدار ۽ فهم وفراست واري عظيم هستي ڪري ٿو پيش ڪري پر پورالو پڻ. مطلب تہ ساڳئي انسان ۾ هن کي وڏو تضاد نظر اچي ٿو. مضمون نگاريءَ لاءِ هن جي اها روش بہ خوب آهي پر اونهي ويچار، فلسفي ۽ نتيجي جي لحاظ سان اها ريزه خيالي ليکي سگهجي ٿي ۽ بس! اها ريزه خيالي ڪنهن بہ مضمون کي اندروني طرح پست ڪري ڇڏيندي آهي ڇاڪاڻ جو فهم و فراست واري عظيم انسان جي ڪارگذارين کي هڪڙي عام رواجي ۽ پورالي ماڻهوءَ جي خاصيتن سان پيٽي ڳالهہ سان ڳالهوڙو پيدا ڪيو ويو آهي ۽ ائين پيو محسوس ٿئي تہ ساڳيو انسان ڪنهن وقت عظيم آهي تہ ڪنهن وقت پستيءَ ۾ ڪريل. ان ريت عظيم انسانن، نبين، ولين، اوتارن، رشين، منين، وڏن رهنمائن ۽ پين

اهڙين هستين جي عظمت تي حرف اچي ٿو، جيڪو اڄڻ نه کهرجي چاڪاڻ جو اهڙيون هستيون عام رواجي ماڻهن جي ڪردار کان هرحال ۾ بلند ۽ بالا رهيون آهن. منهنجي هن راءِ کي عزيز جي ٻئي مضمون "قوم جي بزرگ هستي" سان گڏي پڙهي ڏسو ته ڳالهه وڌيڪ چٽي ٿي پيهندي. هو لکي ٿو، "ساڳئيءَ طرح انسانن مان به قدرت جي ٻاران ڪنهن خاص انسان کي غير معمولي دل ۽ دماغ ڏنو ويجي ٿو. هُن ۾ انسانيت، همدردي ۽ قربانيءَ جو انگ وڏي ۾ وڏو رهي ٿو. هن جي حياتيءَ جو مقصد رهي ٿو عام جي ڀلائي ۽ خلق جي خدمت. هو ڪائنات جي شين سان ايتري قدر واسطو رکي ٿو جيتري قدر آهي سندس رهبريءَ ۾ ڪارگر ٿين ٿيون؛ مگر جي موڙهو رهزن بڻجن ٿيون ته انهن سان قطعاً ناتا ٽوڙيو ڇڏي. هن جي نظر ۾ مال ۽ دولت هيچ آهن. هن جي لاءِ جيڪڏهن ڪا به قيمتي چيز آهي ته آها آهي اندر جو آواز. هو اِنهيءَ تار جي تنوار پٺيان ائين مست ۽ بست رهي ٿو جيئن شمع جي شعاع تي پروانو؛ ۽ اهڙو خلوص جو پتلو ٿئي ٿو جو پلجي به پاڻ کان ڪو نه پڇي ٿو ته مان ڪيتري قدر مخلص آهيان. سندس ڌرم ڪرم به اِهوئي اندر جو آواز آهي." هاڻي ڪٿي هن قسم جون شخصيتون ۽ ڪٿي پورالا ماڻهو. ٻنهي کي گڏيو ته فلسفو وري ڪهڙو پيش ٿيندو؛ البت ان کي عزيز جي نئي لفظن ۾ پريشان خيالي چئي سگهبو.

عزيز انهيءَ ساڳئي انسان جي هڪ ٻئي روپ، آنيسر ۽ ٺيڪيدار. کي پيش ڪندي لکيو آهي، "ٻر پيهي پيهي ڊپ موري ويا جي ڪٿي وڏو صاحب پيدا ٿئي. ٻر ۾ پيٺل مسلمان کي چيم ته ادل ٻارهن، جو ڏنل وقت مثان اچي پريا ٻارهن ٿيا آهن، سجو شارو ڪلاڪ اکيون ٻاتيون اٿوُن ته به صاحب جو پتو ڪونهي.

نيٺ ڪهڙي سنڌي اٿس؟ ٺيڪيدار آهيون يا سندس زبان؟ وقت جي
پابندي فقط مقاطعدارن لاءِ آهي ڇا؟ ته هڪڙي مؤمن انهيءَ تي چيو:
سائين! حاڪم آهي، جيڏيءَ مهل وڻيس تيڏيءَ مهل اچي ۽ ڪير
چوي ته شينهن مونکي ڪاءُ! ڪنهن جي مجال جو چون ڇا ڪجي!
اسان ۾ ته سهڻ ڪونهي. صاحب ڪاوڙجي پوي ته موٽڻ ڪي
ڪان جواب مليئون. بچڙيوال آهيون، سندس تاريخ تي به ڪتاب
ڪنداسون گهٽي گهٽي ته ماڳهين خراب ٿيندا سون" هن تي مضمون
۾ عزيز جي سوچ ظاهر ٿي پئي آهي، سو اچي ...
جو انهيءَ مؤمن ٺيڪيدار کي جواب ڏيندي لکي ٿو "سوٽ جيمس
ته پاءُ! اوهانجن انهن ڳالهين ته ماريا آهيون، جو ڪڏهن جي
تي عزت وڪڻيو ويهو. جيڪڏهن پاڻ ۾ ملي اعتراض وٺي هي صيبون
ته هوند صاحب به گهڻن سان سچيون ڪري." ان مان ظاهر آهي ته
عزيز جي خيال ۾ رکيو مؤمن ٺيڪيدار ٿي ذري جوف تي عزت
وڪڻيو وهن ۽ نڪي ڪي هندو ٺيڪيدار. پاڻ ۾ ملي ڪم ڪرڻ لاءِ
رکيو مؤمن ٺيڪيدار تيار ڪونهن. هن ٿي وري "قوم جي بزرگ هستي
واري مضمون ۾ ماڻهن جي مختلف مذاق هئڻ ڏانهن اشارو ڪندي سچ
جي قوت جو نقشو چٽيو آهي،" ڇي دنيا ۾ انسانن جو هڪ جهڙو مذاق
ڪونهي، هوندءَ به سچ کي آڏو اچڻ وارا گهٽي ٿي خود غرض پيا
آهن. هيءُ اهو خار دار رستو آهي جنهن ۾ حڪومت دشمن ٿئي
ٿي، قوم دشمن ٿئي ٿي. جيلن جون سختيون ڊيڄارين ٿيون، ڏنڊا
پيڙيون بدن کي پيڙي ڇڏين ٿا؛ ڪانجهي ڪاڪڙو ساڙي ٿي:

۾ هو ۽ هن جا پوئلڳ انهن کي سنو ڪري مڃيو وڃن." هي آهي انهن رهنمائن ۽ رهبرن جي سچ ۽ حق تي استقامت سان هلڻ جو نقشو. هن قسم جي مضمونن جي اڀياس مان معلوم ٿئي ٿو ته انسان جا مختلف روپ آهن جن کي هڪ ئي وقت پاڻ ۾ ملائڻ نه گهرجي. جيڪڏهن ملائبو ته حقيقي نقشو پيش ڪري ڪين سگهبو البت پريشان خياليءَ ۽ پراڳندگيءَ جو مظاهرو ٿيندو.

هاڻ آءٌ انسان جي عظمت واري موضوع کي ڇڏي، هن جي عشق جو ذڪر ڪندس. "عشق جي زباني" ۾ چوي ٿو، "دنياجي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ اهڙو ڪو هنڌ ڪونهي، جنهن ۾ منهنجو نالو هلندڙ نه هجي. انساني آباديءَ جو هڪ هڪ فرد ننڍي کان وٺي وڏي تائين منهنجي نالي کان واقف آهي. مان نوجوانن کي زنده دل بڻايان ٿو ته پيرسنن لاءِ هڪ ڪايا پلٽ آهيان. عام مجلسن ۾ منهنجا داستان سڙي ۽ محبت سان پڙهڻ ۽ ٻڌائڻ ۾ اچن ٿا. دولتمندن، اميرن ۽ بادشاهن جي حالت ۾ انقلاب آڻڻ ۾ منهنجو خاص دخل رهي ٿو؛ دنيا جي ادبي سرمايي جو دفتر منهنجي وجود کان سواءِ ڪا ۾ وقعت نٿو رکي ۽ مشهور ۾ مشهور هستين کي منهنجي برڪت سان هميشه جي مشهوري ۽ ابدي عزت عطا ٿئي ٿي.

"آءٌ پاڪ آپاڻهار جي ارادي جو نتيجو آهيان . . . منهنجو وجود ذاتيءَ پاڪ جي ارادي جي خاص حڪمتي صنعت آهي، جنهن ۾ محبت ۽ پيار، رحم ۽ ٻاجهه رکيل آهي. مون زال ۽ مڙس جي دل ۾ ديرو ڄمائي انسان ذات جي واڌاري جو ڪارڻ پيدا ڪيو ۽ آدم ذات لاءِ اِستري پرش جي پريم جي رنگ ۾ گهرو حياتيءَ کي بهشت جو نمونو بڻايو. منهنجي تاثير ماءُ جي دل ۾

مامتا جو بي مثال ۽ لاجواب جذبو جاڳايو ۽ منجهس قربانيءَ ۽ همدرديءَ سان ڀرپور اها محبت پيدا ڪئي جا اولاد لاءِ حياتيءَ جو جياپو ٿي پئي. هن هوس ۽ محبت جي به نشاندهي ڪئي آهي. ”آءٌ اوهان کي ڏوهه ڪونه ٿو ڏيان بلڪ هيءَ ڳالهه اوهين به قبول ڪندا ته ڪيئن بوالهوسن پنهنجي نفساني ڇڙاين ۽ خراب خواهشن کي زيبدار بنائڻ واسطي ۽ پنهنجن اخلاقي اوڻاين کي لڪائڻ لاءِ منهنجي دامن ۾ زبردستيءَ سان لڪي، مون کي بدنام ڪيو آهي، جيئن ته نوجوانن جا خيال برا آهن ۽ هو ڏينهن رات پنهنجن نفساني خواهشن کي پوري ڪرڻ لاءِ حيا سوز طريقا اختيار ڪن ٿا، سي پاڻ کي عاشق سڏي منهنجي نالي تي ڪارنهن جو داغ لڳائين ٿا، پر آءٌ سچ ٿو چوان ته منهنجي جاءِ اهڙين پليد دلين ۾ بلڪل ڪانه آهي.“ هو عشق کان دعوىٰ ڪرائيندي چوي ٿو، ”آءٌ پنهنجن دعويدارن جا ڏاڍا ڏکيا امتحان وٺان ٿو ۽ انسان جي دل کي قرب جي ڪوٺاريءَ ۾ قابو ڪري، آزمائش جي اڳيٺيءَ ۾ وجهي، سون ڪري ڪيان ٿو، تنهن ڪري مان وڏي واڪي چوان ٿو ته منهنجي مجلس ۾ اچڻ وارن کي سر جو سانگو لاهي ڇڏڻ گهرجي.“ هڪ طرف هن هوس ۽ محبت جو نقشو ڪڍيو آهي ٻئي طرف چوي ٿو ته محبت نفساني ٿي نه ٿي سگهي... ان جو تعلق پاڪيزگيءَ سان آهي... پوتر پريم ۽ پوتر پريم جا لفظ ٻئي غلط آهن.“ هوس، اپوتر پريم ناهي ته پيو ڇاهي؟ هن جي مضمونن ۾ ان قسم جي تضاد بياني، مختلف عنوانن کي نباهڻ جي ڪري پيدا ٿي آهي جيڪا سياويڪ آهي. ڏسو ته هو هڪ ٻئي هنڌ چوي ٿو، ”عشق نهايت سختيءَ سان غير کي تڙي ڪڍي ڇڏيندو آهي. اِنهيءَ ڪري محبت واريءَ دل ۾ سڪ ۽ پريت کان سواءِ، عقل ۽

حواس، تعلق ۽ تمنائون، نفساني خيال ۽ شوق هرگز رهي نہ ٿا سگهن. ڇاڪاڻ جو هنن جي وجود کي عاشق سدائين پنهنجو دشمن ۽ غير ڪري ڄاڻندو آهي."

هن عشق سان گڏ شعر، شاعر ۽ شاعريءَ بابت پنهنجن خيالن جو اظهار هن ريت ڪيو آهي:

"شاعر شعر پڙهي يا نہ پڙهي، تہ بہ خاموشيءَ جي عالم ۾ هڪ شاعر آهي. هو ڪهڙي بہ هنڌ ۽ ڪهڙي بہ وقت پاڻ ۾ هڪ آباد محفل آهي. جنهن‌جو روح بہ پاڻ آهي، شمع بہ پاڻ تہ پروانو بہ پاڻ. هن ۾ احساس جي اهڙي آگ موجود رهي ٿي جا ڪڏهن بہ نٿي وسامي، خواه آها آگ مجازي هجي يا حقيقي ۽ انهيءَ آگ جي شعلن کي اسين شعر سڏيون ٿا، يعني شاعر شعر قياس ڪري نٿو جوڙي، پر طبع جو زور کيس شعر چوڻ لاءِ مجبور ڪري ٿو.

"هر ڪو شاعر حسن توڙي قبح جي تصوير پنهنجي خيالي قوت جي رنگ آهر چٽي دنيا جي آڏو پيش ڪري ٿو. هن سان ظاهر ٿي‌ڇڪو تہ شعر آهي دلي جذبي جو لفظي لباس پهرڻ.

"انسان ذات جي هرهڪ فرد ۾ ساڳئي نموني جا ظاهري ۽ باطني حواس رکيل آهن، پر قدرت جي پاران ڪن خاص ماڻهن کي اهي پڻ نهايت قوي ۽ تيز ڏنا ويا آهن، جنهن ڪري جيتري قدر آهي اثر پذير هوندا يا مشاهدي ماڻ جي قوت هوندن تيتري قدر مجبور ٿي انسان پنهنجي پنهنجي طريقي يا نموني سان انهيءَ اثر يا مشاهدي کي ظاهر ڪري ٿو، انهيءَ ظاهر ڪرڻ جي نموني کي جنهن ۾ موسيقيءَ جو رنگ بہ رکيل هجي، شاعري سڏبو آهي.

"اِنسان جا دل ۽ دماغ ٻہ مکيہ باطني حواس آهن. دل جو کم آهي اثر وٺڻ ۽ دماغ جو کم آهي انهيءَ اثر لاءِ ساسان پيدا ڪرڻ؛ يعني اِنسان کي شاعري ملڪي سان گڏ علم جو ڪافي مايو ۽ وسيع معلومات گهرجي. جيئن پکيءَ کي اڏامڻ لاءِ ٻن پرن جي ضرورت آهي تيئن شاعر ۾ ہ جي ٻنهي گڻ (شاعري ملڪو ۽ علم) موجود هوندا تہ لاثاني شاعر ٿي سگهندو؛ فقط ملڪو بہ ڪارائتو ٿئي ٿو، پر علم جي پيوند سان شعر ڪماليت تي رسي پنهنجي آخرين منزل: فصاحت، بلاغت، سلاست، ۽ جوش کي مڪمل طرح طي ڪري ٿو. پر جي ماڻهوءَ ۾ فقط علم هوندو ۽ شاعري ملڪو نہ مليل هوندس تہ هو شاعر ٿي نہ سگهندو."

شاعر مختلف مرحلا ۽ صورتون طئي ڪندو ۽ پسائيندو آهي جنهن کي محسوس ڪندي عزيز لکي ٿو، "مطلب تہ شاعر ڪڏهن عاشق، ڪڏهن معشوق، ڪڏهن بهادر، ڪڏهن فيلسوف، ڪڏهن متڪلم، ڪڏهن حاذق حڪيم، ڪڏهن کهڙو ڪڏهن ڪهڙو نظر ايندو، پر هر رنگ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هوندو. عالم امڪان جا مشاهدا ۽ عالم غيب جا محسوسات هن جي اندر مان درياءَ وانگر آدمي ٻاهر نڪرندا آهن، اِنهيءَ ڪري مولانا رومي فرمائي ٿو:

"شاعري جزو يست از پيغمبري."

عزيز پاڻ هڪ شاعر آهي جنهن شعر ۽ شاعري واري مضمون ۾ حقائق پيش ڪرڻ سان گڏ پنهنجو پاڻ کي بہ چڱي ريت پڌايو آهي ورنہ شعر ۽ شاعر جو ٻيو پهلو بہ آهي جنهن ڪري شاعرن کي ننديو ويو آهي ۽ شاعريءَ کي پڻ ۽ امرأ القيس جهڙي شخصيت کي جنهن کي شاعرن جو امام ليکيو ويو آهي. ڇا عزيز هتي شاعر ۽

شاعريءَ جي انهيءَ پهلوءَ کي پڻ نٿي ڪري سگهيو؟ ائين ڪرڻ مان شايد سنڌس ذات تي ٻہ حرف اچي ها جنهن ڪان لنوايو اٿس.

عزيز نہ رڳو شعر و شاعري بابت پر علم ادب ۽ ٻوليءَ بابت پڻ پنهنجي خيالن جو اظهار ڪيو آهي. هو چوي ٿو، جيئن جيئن ماڻهو ترقي ڪندا ويندا آهن ۽ نيون ايجادون ڪندا آهن، تيئن تيئن انهن کي جدا جدا لفظن جي ضرورت ٿيندي آهي ۽ ڪوٽ ڪي پرڻ لاءِ ڌارين ٻولين جا لفظ بہ چنڊي چاٺي، ناهي ٺوڪي، پنهنجي ٻوليءَ ۾ داخل ڪندا آهن." انهيءَ چنڊ چاڻ ۽ ٺاهہ جوڙ مان سنڌس مراد هيءَ آهي، "زبان جي اِصلاح مان فقطهيءَ مرادڪانهي تہ ان جي صرف، نحو ۽ اشتقاق کي پورو رکيو وڃي، بلڪ هيءَ مراد آهي تہ ان ۾ علمن ۽ فنن جو ذخيرو تيار رکيو وڃي ۽ زبان کي اهڙي پايي تي آڻجي، جنهن جون خوبيون هرهڪ رنگ ۾ نمايان ۽ پڌريون ٿي پون. زبان جي وسعت انهيءَ حد تي پهچائجي، جو دريا ڪنهي ڪوزي ۾ بند ڪري سگهجي ۽ قطري کي سمنڊ بنائي وجهجي. تنهن ڪان سواءِ هن ۾ شيريني، زور، سلاست ۽ پاڪيزگيءَ جي بہ سخت ضرورت آهي ۽ تڏهن ئي اها سڌريل ۽ مڪمل زبان ٿي سگهي ٿي." ڌارين ٻولين مان ڪجهہ سکڻ ۽ استفادو حاصل ڪرڻ مان ڪڏهن ڪڏهن نقصان بہ ٿيندو آهي. ان نقصان ڏانهن ڌيان ڇڪائيندي عزيز لکيو آهي، "البتہ جڏهن پاڻ بہ ٻولي سکي ٿو يا ڌارين جي وضع قطع ۽ لباس جي عادت ڪري ٿو تہ پوءِ ان ۾ هن لاءِ هڪ قسم جو لطف پيدا ٿيو پوي؛ نہ فقط ايترو پر ڪن حالتن ۾ تہ سنڌس اهڙي غلاميءَ جهڙي ذهنيت ٿيو پوي، جو انهن جي مٽ پنهنجي زبان ۽ رسمون بہ نہ سمجهندو." ان هوندي ايترو تہ ضرور چئبو تہ ڏيهي مان ڏيو پرندو آهي ۽ پين ٻولين مان لهہ وچڙ ۾ اچڻ مان فائدو ئي ٿيندو آهي جو انهن ٻولين

جي ادب ۽ ٻوليءَ جي ارتقا جي سڌ پوندي آهي. انسان اهڙن ڪري لاڙن کان ٻه واقف ٿيندو آهي جن کان جيڪر ٻيءَ صورت ۾ اسين وانجهيل رهجي وڃون. باقي رهي غلامانه ذهنيت سا سموري قوم جي ڪانه ٿيندي آهي ۽ نه وري هروڀرو ڪمتريءَ جو احساس ۽ ذهني غلامي ان ۾ اڀرندي آهي. اڄ جي دور ۾ قومون آزاد ٿينديون پيون وڃن ۽ نئين ۽ تازه آزاد ٿيل قومن جي توانا ادب کي وڏيون قومون ٻڌ پنهنجي ٻوليءَ ۽ ادب ۾ جوڳو مقام ڏيئي رهيون آهن تنهن ڪري هاڻي اهو انديشو ڪونهي وڃي ۽ قومون بين الاقوامي سٿاڇري تي هڪ ٻئي کي سمجهڻ لڳيون آهن. سنڌي ٻوليءَ جو اهو عالم آهي جو روس، امريڪا، برطانيه وغيره ملڪن ۾، ان کي سمجهڻ لاءِ وڏي ڪوشش ٿي رهي آهي.

عزيز جي مضمونن ۾ ٻولي ۽ ادب سان گڏ جذبات نگاريءَ جو وڏو حصو آهي. سج جي لهڻ، سهاني رات ۽ سج جي اڀرڻ بابت هن ڪهڙن جذبن جو اظهار ڪيو آهي تنهن مان ئي هن جي جذبات نگاريءَ تي دسترس جي سڌ پوي ٿي. هن سج لهڻ جو نظارو هن طرح چٽيو آهي.

”هوڏانهن اڀرندي کان الهندي تائين ڳاڙهاڻ نکري نروار ٿي آهي ۽ سج جو روشن منهن ڏمڪجي ويو آهي جڻ ته ڪنهن جي فراق جي تير اهڙو ڦٽيو اٿس جو چاڪ چيڙون ڪري پيا وهنس جنجي ڌارن فلڪ جي سڄي ايوان کي لال بنائي ڇڏيو آهي. هن وقت ڊراڙ ڏٿن جا ڌڻ جهنگ مان چاري، لئيون ڪلهن تي، لوڙائو ڏيندا مال کي هونڪاريندا پيا ماڳن تي موٽن. ڳائن ۽ مينهن جي ڳچين ۾ ٽليون ۽ ڳهنڊيون سريلي آواز جي وروڻهن پيئون وڻائين ۽ سوبشي ولر ولر ڪري هڪ ٻي جي صحبت ۾ ڏاڍي ساز ۽ سلوڪ

سان وٽائن ڏي وري رهيا آهن؛ هرڪو ڏور پنهنجي پاڻ وٽ پهچي، ڏٺن ڪان ڇڄي ڏار تي وڃي ٿو. سندس کهرو حياتي پڇن سان سکي گذري ٿي ته باهرين حياتي ڪيئن نه هڪ ٻئي جي اتفاق ۾. ٻوڙن جي زندگي بسر ڪرڻ جو طريقو ڪهڙو نه سهڻو آهي!" ان بعد سهائي رات مان ٽڪرو پيش ڪجي ٿو:

"پياري سهائي رات! تنهن جي من موهيندڙ نظاري جي بيان جي طاقت نه زبان کي آهي ۽ نه قلم کي. مان پليءَ پٽ چاڻان ٿو ته تون خود چنڊ جي بدولت اهڙي دلڪش لڳين ٿي ۽ چنڊ جو پرتاب انهيءَ روشنيءَ جي عڪس ڪان آهي جنهن کي اسين سڄ سڏيون ٿا ۽ جنهن تي ڌرتي ماتا جو ناز آهي، پر تڏهن به انهيءَ ڪرڻ جي مرڪز ۾ اهو لطف ۽ دلربائي ڪانهي جيڪا تنهنجي ٿڌي روشنائيءَ ۽ خوشنما نور ۾ آهي. تنهنجي روشني سفيد چادر کي اڇو ويس ڍڪائي فطرت ۾ هڪ نئون روح ڦوڪي ٿي. تنهنجي مٺي روشنائي اسان جي خوشين جي راتين کي وڌيڪ رونق افزا بڻائي ٿي ۽ غم جي راتين کي زياده غمگين؛ مگر عجب اهو آهي جو تنهنجو ڇور اثر پنهنجي حڪمت سان غم کي نمڪين ڪري، اها لذت پيدا ڪري ٿو جنهن کي فقط اهي ئي محسوس ڪري سگهن ٿا جن تي اهڙي رات گذري هوندي." هن سڄ جي اڀرڻ جو نظارو هن ريت چٽيو آهي:

"ڪُڪڙن جي آواز دنيا وارن کي رات جي وڃڻ ۽ صبح جي اچڻ جي خبر ڏيئي هوشيار ڪيو آهي. هيئر وهاڻو تارو مٿي چڙهي آيو آهي ۽ رات جي مجلس وارن کي خبردار پيو ڪري ته اٿو! جهٽ پٽ رستو صفا ڪريو! جو ته مشرق جو شهنشاهه اچي ٿو. تارا انهيءَ آواز تي ڌڙڪڻ لڳا آهن ۽ هڪ هڪ ٿيندا لڪندا وڃن

ٿا . ٻيرندي ٻاهي کان اڃاڻ منهن ڪڍي ٻڌائي ٿي ، ته ٻره ڦٽي آهي . رات جي وچڻ آسمان کي غمگين ڪيو ٿو ڏسجي ڇو ته يڪدم ٻپ تان ڦڙا (ماڪ جا) ڪرڻ لڳا آهن، ٻر ڇو نه چئجي ته رات جي غم ۽ تارن جي ٽپڙ ويڙهڻ آسمان جي ڪچهريءَ جو رنگ ڦڪو ڪيو آهي ۽ انهي ارمان ۾ لڙڪ ڀيا لڙنس ." هن مان ڏسجي ٿو ته عزيز کي نه رڳو جذبات نگاريءَ تي دسترس حاصل آهي پر منظر نگاريءَ جو ٻ وڏو ڏانءُ اٿس . هن جي مشاهدي جي قوت ڪيتري تيز آهي سا ٻ ڏسڻ ۽ پروڙڻ وٽان آهي . هن بهار جي موسم ۾ اجهو هيئن ڏنو آهي :

"هرڪو گل مشڪ جي پيڙيءَ وانگر خوشبوءِ جا ڀڪار هلائي رهيو آهي . خشڪ دماغ تازا ٿيو ٿا وڃن ۽ ڪومائل دليون تقويت پائين ٿيون . باغ جي اڱڻ ۾ بلبلون ، طوطا ، ڪوئلون، ڳيرا، ڪبوتر ۽ پاريهل مڙا ڪري ڏاڍي سريلي ۽ مٺي آواز سان بهار جي اچڻ جي خوشيءَ جا گيت ڳائي ، ٻڌندڙن کي مست پيا بنائين . لالا جو گل ڪنهن محبوب جي ڳاڙهي چپ جي يادگيري ڏياري، بنا شراب مست ڪريو ٿو ڇڏي . لالا جي انهيءَ ڏيک تي سنبل وار کولي نچي ٿو ته گلاب وات کولي مرڪي ٿو . چنبيلي ٻ مستاني واري چرپر لاهو بيٺي آهي ، ته زعفران کلي محبوباڻي ناز جو نمونو ٿو ڏيکاري . تلائن جو صاف پاڻي رنگارنگي گلن جي عڪس کي پاڻ ۾ داخل ڪري، اهڙو نظارو ٿو ڀسائي جو ڳويا نئين شطرنجي پکڙي ويئي آهي ." ۽ گل جي واتان وري هيئن چوايو آهي :

"مان گل آهيان . منهنجا نرم ۽ رنگين ورق ڪشش جو سامان رکن ٿا . منهنجي خوشبوءِ ۽ رنگ ڪنهن کي نٿا موهين؟ مان

باغن جي زينت آهيان. شاهن جي محلاتن جا ايوان، دولتمندن جي اوطاقن جا آ ڳنڌ، منهنجي ئي وجود سان سينگاريل رهن ٿا.

"صبح جو جڏهن شوقين مزاج ۽ تفريح ڳوليندڙ جوان فطرت جي نعمتن سان پنهنجي دل وندرائڻ لڳندا آهن، تڏهن پوربانين آڇ هڻن ۽ ڪولن جي ڪاڄن تي جڳهه وٺندو آهيان. اوهان ڏٺو هوندو ته گهوٽ ڪنوار جي سيج پند تي به منهنجي جاءِ رهي ٿي. امير زادين ۽ شريف سهيلين جي سونهن ۽ سوڀيا لاءِ آءٌ هار جي شڪل وٺي پاڻ کي پيش ڪريان ٿو، يا وقتي سندن وارن ۾ جانگير ٿي سندن زلفن جي رونق دوچند ڪريان ٿو. قومي دليرن جي نوازڻ جو سامان منهنجي ئي وجود جو محتاج آهي، ته دل ۽ دماغ جي تراوت، آرائش ۽ اميري نماءَ جو شوق به منهنجي ئي مدد سان پورو ڪيو وڃي ٿو. مذهبي اڳواڻن توڙي ديني پاڪ ڪتابن تي به منهنجي ورڪا لازمي ۽ مقدم ٺهرائي ويئي آهي. دنيا سان جڏهن ويجها عزيز يا بزرگ هستيون لاڏائو ڪن ٿيون، تڏهن به پڇاڙيءَ ۾ سان ڏيڻ جي نشاني سان ئي آهيان ۽ منهنجا هار هنن کي پاتا وڃن ٿا يا گلدستا مٿن ڏرجن ٿا."

هنن مضمونن سان نه رڳو عزيز جي جذبات نگاريءَ جي سڌ پوي ٿي بر هن جي منظر نگاري، مشاهدي جي قوت، علمي اپياس، اسلوب بيان، ذاتي خيالات ۽ ذهني لاڙي جو پڻ سراغ ملي ٿو. سان جيڪر ڪارو هجان! ۽ منهنجي نثين ٺوهي! وارن مضمونن ۾ ته حد ڪري ڇڏي اٿس. هن وٽ سونهن جو معيار، رڳو چمڙيءَ جو اڇو هئڻ ڪونهي. هو ان ڏس ۾ لکي ٿو، "وري سڀ کان ڪلائيندڙ ڳالهه اها آهي، جو هرڪو اڇي چمڙيءَ وارو پاڻ کي سهڻن جو سردار پيو سمجهندو ۽ پائيندو ته، آءٌ ڪا اصلهه چيز ۽ ڏسين جو ڏيو

آهيان. جنهن کي نه خال نه خط، نه روپ نه رنگ، نه قد نه قامت، بلڪ اڻ گهڙيي ڪاٺ وانگيان ٺت جي اڏاو تي ٺٺي ٿري پئي هونديس، رکو اچاڻ جي آڌار تي ڪريل ڪير جيان ڦيڏڙو پيو لڳندو ۽ سندس جاري جيڏي ڪاڏي جنهن تي هوند ڏهه ڏيا وانگا رکي ٻاري سگهجن، سو به ڪاري تي اُنهن ڪاهي ايندو جيئن ڏکو پڳنوءَ تي.“
هن وڏيڪ لکيو آهي، ”اڇيءَ چمڙيءَ وارن جو اکهه انهيءَ ڪري ٿيو آهي جو حڪومت گورن جي آهي، .... ٻاڙن ۾ جهيڙا جهٽا، شهرن ۾ فتنا فساد ۽ ملڪن ۾ جنگيون جهيڙا جي اج تائين هليا اچن ٿا تن جو به وڏو ڪارڻ اهي اڇي چمڙيءَ وارا سڀ آهن. جيئن هڪ شاعر چيو آهي:“

”جيڪي اڇڙا پاڻ سڏائي ويا
سي ته راڄ رڃن ۾ رلائي ويا.“

هيءَ اچاڻ کي نندپندي، ڪاراڻ جي ساراهه ۾ اچي چڙيو آهي ڇي ڪارا وار، ڪاريون اکيون، ڪارو تر ۽ ڪاري رات ۾ پنهنجي سونهن آهي. ”اڇا سڀ چڱا اڇا چڱا نه وار.“ اچو ڪهڙو به اچاڻ جا مت پڃندو هوندو پر ڪارن وارن جي بجاءِ اڇا وار هوندس ته ڪراڙو پيو لڳندو .... پر جي ڪارا ڪاڪل هوندس ته بي اختيار وڏي سر پيا آلاپيندا:

زلف مسلسل ڪنيڙا ڪاڪل پيچ پرت جو پائن ٿا
ور ڏيو سي وسيهر وانگر دل کي هر هر کائن ٿا.

ڪارين اکين واري کي سرمگين چشم سڏي شوق سان جهونگاريندا:

ڪجل ڏاران اکيون ڪاريون سڄڻ جون
هزارين رنگ جادوءَ جا رکن ٿيون.

كاري تر تي هو مصري شاهہ جي سند ٿو پيش ڪري ؛
عمر ساريءَ جي عبادت تر اڻم تاراج ڪئي
ويو هئي هندو ڪئي ڪعبي اندر ڪافر ڏنم .

هن اڃان بہ لکيو آهي ، "تارن جي جوت جو مدار رات جي ڪاراڻ تي آهي حسن جي دربار ڪارن ڪان سواءِ اهڙي ڀَسي ۽ ڦڪي ٿي لڳندي ، جهڙو ڪنجي جو منهن وارن بنا يا ڏاڙهيءَ جي ڏاڙهہ ."

ائين ٿو محسوس ٿئي تہ عزيز کي ڪنهن اڇي چمڙيءَ واري اهڙو تہ ڏکويو آهي جو ان مان ڪسرون ڪيڻ خاطر ڪاراڻ جا وڏي ڳڻ ڳايا اٿس .

عزيز هندن توڙي مسلمانن ، ٻنهي جي تنگدليءَ ۽ غلامانہ ذهنيت کي نندو آهي ، جنهن جي صاف ۽ چٽي عڪاسي "منهنجي ٽئين ٽوپي!" واري مضمون ۾ ڪيل نظر اچي ٿي . هو هڪ اهڙي ٽوپي وٺي پائي ٿو جيڪا مسلمان پائيندا آهن ؛ ان تي هندو مٿس طعنہ زني ڪن ٿا ، جن جي لاءِ پاڻ دل ۾ سوچيندو چوي ٿو تنهنجا هندو پائر ڪهڙا نہ تنگدل آهن ۽ ڪيئن نہ فقط ٽوپيءَ ۾ اسلام سمايل ٿو ڏسڻ ۾ ٿو اچين . ٻئي طرف وري هڪ مسلمان جنهن هندن جهڙي ٽوپي پاتي هئي سو چويس ٿو : هيءَ ٽوپي ڪانہ پاتي هوندهہ جڻ ڪکر ۾ ڪڙو هنيو هوندهہ ؛ سيهڻي پون پون ڪري ورائي ويا هوندهہ ، ۽ مولانا صاحب ڪري پيا ڪوئيندا هوندهہ ، جو مونکي اوهان هندن پائرن جهڙي ٽوپي پاڻ سبب مهاشيہ ڪري ڪوئيندا آهن .

ان ئي مضمون ۾ هو وڌيڪ لکي ٿو ، "اسان هندن ۽ مسلمانن جي ڪهڙي نہ عجيب ذهنيت آهي . جڏهن ڪڏهن بہ اسين کي ڪهڙا سبائيندا آهيون، تڏهن جي هندو هوندو تہ ڪنهن نہ ڪنهن نموني

مسلمانن کان پنهنجي ڪپڙي جي نرالي ڪاٽ ڪرائيندو جيئن سندس ڪپڙو مسلمان کو ڏسڻ ۾ نہ اچي ۽ مسلمان هوندو تہ اهو بہ ساڳيءَ طرح ڪوشش ڪندو ؛ خاص ڪري پتلون ۽ ٽوپيءَ ۾ تہ اهڙو فرق رکنداسون، جو پرڀندي ماڻهو سهي ڪري وٺي، تہ هي هندو آهي يا مسلمان." هو انهن پنهي جي وري غلامانہ ذهنيت جي نشاندهي ڪندي لکي ٿو، "مون تہ فقط هڪڙي ٽوپي ڀاتي جنهن تي هيڏو چؤ پولو ٿيو، مگر اڄ اسين انگريزن جي لباس جو تہ ڇا، مگر ساري هلت چلت جو پورو پورو نقل ڪري رهيا آهيون تڏهن بہ ڪو مائٽ يا دوست ٽوڪيي نہ ٿو، پر ڀاڻ ان تي فخر ڪري ٿو... ڪهڙي نہ غلامي ذهنيت ۽ انڌي تقليد!" هن ڀڃاڙيءَ ۾ پنهي ڌرين کي صلاح ڏيندي لکيو آهي، "جيڪر هندن کان ڇرڪڻ وارا مسلمان ۽ مسلمانن کان ڇرڪڻ وارا هندو، پنهنجي غلاميءَ واري من ورتيءَ ۽ تعصب تي ويچار ڪن ۽ جيئن غير جي لباس ۽ معاشرت اختيار ڪرڻ ۾ پنهنجو وڏائہ، عزت ۽ فخر سمجهن ٿا، آن جو احساس ڪري، پنهنجي پاڙيسريءَ ۽ هموطنيءَ سان رواداري ۽ معاشرتي هڪجهڙائيءَ ڪرڻ تي مرڪ ڪن، تہ هيءُ اجايا وهم، ڪوڙا ڀرم ۽ خيالي ڇرڪ سندن دلين ۽ دماغن مان هوند جهٽ نڪري وڃن ۽ اهوئي اسان جي هڪ ٻي ۾ بدگمان هجڻ جو ثبوت آهي ؛ مذهب جو هڪ بهانو پيش ڪيو وڃي ٿو." اهڙي طرح هن هڪ سماج شيوڪ ۽ سڌارڪ جو رول ادا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

وطن جا ونڻ ڪنهن کي ڪونہ. ٿا وڻن. اهڙو ڪهڙو اڻاسو آهي جنهن ۾ سانيهہ جي سڪ نہ هجي. عزيز ان ڏس ۾ لکي ٿو، "قدرتي طرح جسم لاءِ وطن جي هر شئي مفيد آهي، آبهوا، ڪاڌو

پيتو، وينديءَ دوا درمل تائين سندس اثر رهي ٿو. ڏٺو ويو آهي ته، جڏهن ماڻهو ڏيهه ڏوري وطن ورندو آهي، تڏهن جيئن جيئن وطن کي ويجهو پوندو ويندو آهي، تيئن تيئن . . . هڪ قسم جي فرحت بخش بيقراري طاري رهندس، جيستائين ڪ گهر رسي ڪجهه وقت پنهنجن سان وچي رلي ملي." ان ڏس ۾ مارئيءَ جي ڪردار جو نقش چٽيندي چيو اٿس، "ڇاڙيءَ ۾ عمر کي هيئن ٿي چيائين ته جيڪڏهن هتي ڪوٽن ۾ مري وڃان ۽ منهنجو لاش ملير جي پاڪ زمين ۾ دفنايو وڃي ته جيڏي مهل مون تي ٿر جي ٿڌي مٽي پوندي، تيڏي مهل مئي به جيئري ٿي پونديس:

واجهائي وطن کي آهه جي هت مياس،
گور منهنجي سومرا، ڪج پنوهارن پاس،
ڏج ڏاڏاڻي ڏيهه جي، منجهان ولڙين واس،
مياڻي جياس، جي وڃي مڙهه ملير ڏي.

عزيز، سنڌ جي شاعرن مان شاهه لطيف ۽ ساميءَ کي هن مضمون ۾ ياد ڪيو آهي. شاهه جي بيت جو مٿس اجهو هي اثر ٿئي ٿو:

وحدتا ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل،
هي هلاچو هل، بالله سندو سڄڻين.

"بيت پڙهندي مون تي هڪ عجيب ڪيفيت طاري ٿي ويئي. اندر جي اک تان ڄڻ پردو کڄي ويو. ڏٺم ته شاهه صاحب هڪ وسيع مضمون کي ڪهڙيءَ خوبيءَ سان هڪ ننڍي بيت ۾ سمايو آهي. انهيءَ بيت جي معنيٰ ۾ اهڙو ته محو ٿي ويس جو ڪل وانگر جز ۾ پنهنجي هستي پاڻ لڪم ۽ سڀ پريشانيون لهي ويم." ۽ ساميءَ جي تعليم لاءِ چوي ٿو، "سامي صاحب معرفت جي ميخاني جو ساقي ٿيو ويٺو آهي ۽ وڏي واڪي چوي

ٿو تہ سچي ستگر جي شرن ونو، ڇو جو ھورن ھرڪ جي ملڻ سان سڀ پاپ دور ٿيو وڃن ۽ ھريءَ ھار ڏي دل مائل ٿئي ٿي، ھو اھو ڏيھو ڀاري ٿو جنھن مان اندر جي اوندھ ڪم ٿي، انيئي جوت جاڳي ٿي."

ھنن مضمونن ۾ "جيوڻ جت" جي عنوان سان ھڪ مزاحيہ خاڪو ڀڻ ڏنل آھي. جيوڻ ھڪ سادو سودو انسان آھي جنھن سان عام لوڪ چرچو ڪھڙو ڪندا ٿي رھن ٿا ۽ ھي ڪاڪو جيوڻ جھڪي ماڻھن کي جواب ڏئي ٿو سي حقيقت افروز آھن. ڀھريائين ڏسو تہ جيوڻ جو حليو ڪھڙو بيان ڪيو ويو آھي:

"جيوڻ ھڪ ڪرڙوڍ ڪراڙو، ھراٽي چنل ستڻ، ميرو ۽ تلھو قائل ڀھراڻ ھيل، مٿي تي ھراٽي ۽ ميري اجرڪ ٻڌل، ھير اگھاڙا، مٿيءَ ۾ ڀريل، اکيون ننڍيون، ڏاڙھي گھاٽي، جنھن ۾ ڪاھن جا ٻن ۽ ڪڪ سو ڪن جي تعداد ۾ ھئي ڏنا، رنگ جو ھڪو، منھن ھٽيرو، مٿو ننڍڙو، جھوليندو جھوليندو ھڪ ستار ھٿ ۾ جھلي، اچي ٻاھر ڪي ويجھو ٿي، ويٺلن جي سر تي چڙھي ويٺو." ھاڻ ويٺل جيوڻ ڪان خبرون ٿا وٺن. ان دوران ھو جواب ٿو ڏئي:

"ٻي ڪھڙي خبر ٻڌايانءَ! ڪالھہ ڪرو ٻنئي ٿي ٿيو، آءٌ بہ رڙھي ويس اتي. اميد ھيم تہ گل محمد زميندار کي ٻارھن مھينا ڪافيون ٻڌايون اٿم. اج ضرور قرب ڪندو ۽ ڪجھہ ڏيندو. پر ھن ٻار نڪا ڪئي ڪيڪار، نڪو ڪارايائين نڪر مانيءَ جو ۽ نڪا وري خبر چار پڇيائين؛ سڄو ڏينھن آس ۾ ڪڙھي، بک مري، شام جو ٿلھو موٽي آيس؛ اِھي آھن زميندارن جا حال."

وري ڳالھہ ٿي نڪري ڪرڙ مھاٽي جي چوريءَ جي، جنھن جو ھيرو سڃاتو وڃي، ھر ھوري ان جو نالو ٻڌائڻ ڪان انڪار ٿو

ڪري. ان تي جيوڻ جواب ٿو ڏئي، ”هوندو ڪنهن زميندار جي لاڳاپي واري جو پير. اڄ چوريون زميندار پيا ڪرائين؛ پنڪ وٺيو پيا کائين؛ چوريءَ جا آٿ نارن ۾ پيا واهين؛ ڏکيون چوريءَ جون پيا ڏهن.“

هتي جنهن زميندار جو ذڪر ڪيو ويو آهي سو ٻنهي، ڪو بخيل ٿو ڏسجي، ورنه سنڌ جي ڪنهن عام ماڻهوءَ وٽ ڪو لڙي ايندو آهي ته اڪيلو ٽڪر پور ڪان ته ڪونه ويندو آهي. پنهنجو اهو عزيز جو پنهنجو تجربو آهي يا ڪنهن ٻئي ڳالهه ڪئي هن مضمون ۾ سمو هيو اٿس. باقي پنڪ ۽ چوريون ته لڪيون ئي پيون آهن. هوڏانهن جيوڻ ڪي ڪافيون ڳائڻ ۾ لڳل آهي، سو ويٺل ڪيس ڪافي ٻڌائڻ لاءِ ٿا چون ۽ پوءِ هن سان چرچو ڪندي جيوڻ جي راڳ تي طنز ڪئي ٿي وڃي. هڪڙو چوي ٿو، ”واهه ڪاڪا جيوڻ، سا ڳي مامي ناري جي ڪاري ڏاچيءَ واري رنب.“ ٻيو ٿو ورجائي، ”نه ڪاڪا نه، تون مور مڙس آهين. ڏاڍو سريلو ٿو ڳائين. هيءُ جهڪي ڪڏن ۾ ڏيڏر آهن انهن ڪان ته ڳائڻ ڪونه سکيو اٿئي. آواز ته انهن جهڙو مٺو اٿئي.“ هڪ ٻيو اچا ۾ جيوڻ کي چيڙيندي ٿو چوي، ”سچ ٿو چوين! هي ڏاڙهي جهڙو شينهن جو پڇ اٿئي. سچ ڪي مرچ آهن نه؟“ اهڙين طنزن تي جيوڻ ۾ ڪاوڙجي ٿو پوي پر ڪيس ريهي ربي مڙئي ڪافي پوري ٿا ڪرائين ۽ ڪچهريءَ مان ڪو چوي ٿو، ”واهه ڙي ڪاڪا! اڄ اڪين جا اولا لاهي ڇڏيا اٿئي. ٻيلي آهيان غريب مڙس، نه ته ٿاهوڪو انعام ڏيانءِ ها. پر هي چار ڪارڪون وٺي ڪائي وات ته مٺو ڪر. سوڻ ته مٺو ٿيئي.“ جيوڻ اهي ڏسي دانهن ٿو ڪري، ”هلا بدمعاش! ٺٺولي ٿو ڪرين. آٿ جا ڀولڙا ڏيئي ڪارڪون تو چئين.“